TURKIY XALQLAR DUNYOQARASHIDA RANG SIMVOLIKASI VA UNING TIL BIRLIKLARIDA AKS ETISHI

Xoliqova Zahro Arol qizi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23216523

Annotatsiya. Maqolada turkiy xalqlar dunyoqarashida rang simvolikasining shakllanishi va uning o‘zbek tilidagi leksik, frazeologik va toponimik birliklarda aks etishi tahlil qilinadi. Rang konseptining mifologik, diniy va ijtimoiy asoslari, ranglarning yo‘nalish tushunchalari bilan bog‘lanishi hamda oq, qora, qizil, sariq, ko‘k va yashil ranglarning ramziy ma’nolari yoritiladi. Tadqiqot natijasida rang simvolikasining til birliklarida uzoq tarixiy davr mobaynida saqlanishi va zamonaviy tilda yangicha ma’no nuanslari bilan boyishi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: rang simvolikasi, turkiy xalqlar, dunyoqarash, lingvokulturologiya, frazeologizm, toponim, rang konsepti.

ЦВЕТОВАЯ СИМВОЛИКА В МИРОВОЗЗРЕНИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ И ЕЁ ОТРАЖЕНИЕ В ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦАХ

Холикова Зохра Арол кизи

Аннотация. В статье анализируются формирование цветовой символики в мировоззрении тюркских народов и её отражение в лексических, фразеологических и топонимических единицах узбекского языка. Рассматриваются мифологические, религиозные и социальные основы концепта цвета, связь цветов с понятием сторон света, а также символические значения белого, чёрного, красного, жёлтого, синего и зелёного цветов. Установлено, что цветовая символика длительное время сохраняется в языковых единицах и обогащается новыми оттенками смысла в современном языке.

Ключевые слова: цветовая символика, тюркские народы, мировоззрение, лингвокультурология, фразеологизм, топоним, концепт цвета.

COLOR SYMBOLISM IN THE WORLDVIEW OF TURKIC PEOPLES AND ITS REFLECTION IN LANGUAGE UNITS

Xoliqova Zahro Arol qizi

Abstract. The article analyzes the formation of color symbolism in the worldview of Turkic peoples and its reflection in lexical, phraseological and toponymic units of the Uzbek language. It examines the mythological, religious and social foundations of the color concept, the link between colors and cardinal directions, and the symbolic meanings of white, black, red, yellow, blue and green. The study shows that color symbolism has been preserved in language units over a long historical period and is being enriched with new shades of meaning in the modern language.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Keywords: color symbolism, Turkic peoples, worldview, linguoculturology, phraseological unit, toponym, color concept.

Kirish

Rang insoniyat madaniyatining eng qadimiy ramzlaridan biridir. Har bir xalq ranglarga o‘z tarixiy tajribasi, diniy e’tiqodi va tabiiy muhitiga mos ma’no beradi. Turkiy xalqlar uchun ham rang faqat tashqi belgi emas, balki dunyoning tuzilishi, makon, ezgulik va yovuzlik haqidagi qarashlarni ifodalovchi madaniy kod bo‘lgan. Bu ma’nolar tilda saqlanadi va avloddan avlodga uzatiladi, shuning uchun rang konseptining evolyutsiyasini o‘rganishda til birliklariga murojaat qilish alohida ahamiyatga ega [Телия, 1996; 215-240].

Tadqiqotning maqsadi turkiy xalqlar dunyoqarashidagi rang simvolikasi va uning o‘zbek tilidagi birliklarda aks etishini aniqlashdan iborat. Vazifalar: rang simvolikasining nazariy asoslarini yoritish; asosiy ranglarning ramziy ma’nolarini ko‘rsatish; ularning leksik, frazeologik va toponimik birliklarda ifodalanishini tahlil qilish; zamonaviy tilda kuzatilayotgan o‘zgarishlarni aniqlash.

Nazariy asos

Lingvokulturologiyada til madaniyatning saqlovchisi va uzatuvchisi sifatida qaraladi, til birliklari esa xalqning madaniy ongini aks ettiruvchi belgi vazifasini bajaradi [Телия, 1996; 215-240]. Rang nomlari shu nuqtai nazardan alohida e’tiborga loyiq, chunki ularning ma’nosi faqat fizik belgi bilan emas, balki madaniy talqin bilan ham belgilanadi. A. Wierzbicka rang tushunchalarining universal xususiyatlari bilan birga madaniyatga xos jihatlarini ham ko‘rsatadi va rang nomlarini inson tajribasidagi umumiy tabiiy hodisalar (kun, tun, o‘t, o‘simlik, osmon) bilan bog‘laydi [Wierzbicka, 1996; 286-310].

Rang nomlarining tarixiy qatlami B. Berlin va P. Kay tomonidan asoslangan nazariya doirasida ham o‘rganiladi: tilda avval oq va qora, so‘ngra qizil, keyin boshqa ranglar nomi shakllanadi [Berlin, Kay, 1969; 1-45]. Turkiy tillar misolida bu qatlamning qadimiy turkiy yodgorliklardan boshlab barqaror ekani ma’lum [Clauson, 1972; 80-85], ya’ni asosiy rang nomlari, jumladan, oq, qora, qizil va ko‘k juda qadimiy qatlamga tegishlidir.

Material va metodlar

Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati [Rahmatullayev, 1978; 40-60], toponimik lug‘atlar [Qorayev, 2006; 44-60], maqol va matallar, shuningdek, turkiy tillarga oid qiyosiy manbalar [Сравнительно-историческая грамматика, 2001; 310-318] xizmat qildi. Tahlilda lingvokulturologik, tavsifiy, tarixiy-qiyosiy va semantik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Ranglar va yo‘nalishlar. Turkiy xalqlarning qadimiy dunyoqarashida ranglar ko‘pincha dunyo tomonlari bilan bog‘langan. Turli tadqiqotlarda keltirilishicha, bu tizimda oq rang g‘arbni, qora rang shimolni, qizil rang janubni, ko‘k rang sharqni, sariq rang esa markazni bildirgan (1-jadval), biroq mintaqa va davrga qarab ayrim farqlar uchraydi [Сравнительно-историческая грамматика, 2001; 310-318]. Bu qarash hozirgi turkiy tillarda ham izlarini qoldirgan: turk tilidagi “Karadeniz” (Qora dengiz) va “Akdeniz” (O‘rta yer dengizi, ya’ni “Oq dengiz”) nomlari shimol va g‘arb yo‘nalishlari bilan bog‘liq.

1-jadval. Qadimgi turkiy dunyoqarashdagi rang va yo‘nalish aloqasi

Rang	Yo‘nalish	Til birliklarida iz
oq	g‘arb	Akdeniz; “oq” ning poklik va yorug‘lik ma’nosi
qora	shimol	Karadeniz; Qorasuv, Qorako‘l kabi nomlar

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Rang	Yo‘nalish	Til birliklarida iz
qizil	janub	Qizilqum, Qizilqiya kabi nomlar
ko‘k	sharq	Kök Türk, kök täŋri; ko‘k osmon
sariq	markaz	sariq rangning yer va markaz bilan bog‘lanishi

Ranglarning ramziy ma’nolari. “Oq” rang o‘zbek tilida poklik, halollik, ezgulik, omad va baraka timsoli: “oq yo‘l”, “oq fotiha”, “oq ko‘ngil”, “oq sut”, “yuzi oq” kabi birliklar shu ma’noni ifodalaydi [Rahmatullayev, 1978; 40-60]. “Qora” esa ko‘pincha yomonlik, g‘am va baxtsizlik bilan bog‘liq: “qora kun”, “qora niyat”, “baxti qora”. Biroq “qora” rangning boshqa, ijobiy yoki neytral ma’nolari ham bor: “qora xalq” (oddiy xalq), “qora ko‘z” (go‘zallik belgisi) va boshqalar. Bu ikki yoqlama ma’no qadimgi turkiy tildagi “qara budun” kabi birikmalar bilan bog‘liq [Clauson, 1972; 80-85].

“Qizil” rang hayot, olov, qon, go‘zallik va quvonch ramzi bo‘lib, “qizil gul” kabi birikmalarda ijobiy ma’no ifodalaydi. Shu bilan birga “qizil” so‘zi ayrim kontekstlarda xavf yoki jang ma’nosini ham bildirishi mumkin. “Sariq” rang ko‘proq betoblik, ayriliq va qadrsizlik bilan bog‘lanadi: “sariq kasal” (isitma, sariq kasalligi), “sariq chaqaga arzimaydi”. “Ko‘k” rang esa osmon, abadiylik, yoshlik va yuksaklik bilan bog‘liq: “ko‘kka ko‘tarmoq” (maqtamoq), “ko‘k gumbaz”. “Yashil” rang esa tabiat, hayot va jannat tushunchalari bilan, ayniqsa islom madaniyatida, ijobiy ramz sifatida keng talqin qilinadi.

Diniy-mifologik asoslar. Turkiy xalqlarning qadimiy e’tiqodida osmon ilohiy kuch sifatida e’zozlangan, shu sababli “ko‘k” rang muqaddaslik va oliy hokimiyat bilan bog‘langan: “Kök Tengri” (ko‘k osmon xudosi) tushunchasi va “Kök Türk” nomi shu qarashning ifodasidir [Clauson, 1972; 80-85]. Islom dini qabul qilingach, rang simvolikasi yangi ma’no oldi: yashil rang jannat va barakat bilan, oq rang esa poklik va halollik bilan chambarchas bog‘landi. Shu bilan birga qadimgi qatlam ham yo‘qolib ketmadi, balki yangi qatlam bilan qo‘shilib, bir-birini to‘ldirdi. Natijada o‘zbek tilida rang simvolikasi ikki asosiy manbaga — qadimgi turkiy mifologik an’anaga va islomiy-sharqona madaniyatga tayanadi.

Urf-odat va marosimlarda rang. Rang simvolikasi xalq urf-odatlarida ham yorqin ifodalanadi. Marhumni oq kafanga o‘rash, motam paytida qora kiyim kiyish, to‘y va bayramlarda yorqin, ko‘pincha qizil va boshqa rang-barang tuslarni tanlash an’anasi ranglarga berilgan ma’noning amaldagi ko‘rinishidir. Bunday amaliyotlar tilga ham ko‘chadi: “oq libos”, “qora libos”, “qizil to‘y” kabi birikmalar, shuningdek, “motam” va “bayram” tushunchalarining ranglar bilan bog‘lanishi shunday birliklar qatoriga kiradi. Demak, rang simvolikasi til va madaniy amaliyotning o‘zaro ta’sirida saqlanadi va yangilanadi.

Toponimlarda rang simvolikasi. Rang simvolikasi o‘zbek toponimiyasida yaqqol ko‘rinadi. Oqtosh, Qorasuv, Qizilqum, Sariosiyo kabi nomlar rangning tabiiy belgi bilan birga yo‘nalish va muqaddaslik ma’nolarini ham saqlaganini ko‘rsatadi [Qorayev, 2006; 44-60]. Shahrisabz hududidagi tarixiy me’moriy yodgorliklarning nomlari — Oqsaroy va Ko‘k gumbaz masjidi ham bunga yaxshi misol: ular rangning aniq belgisi bilan birga ulug‘vorlik va ma’naviy yuksaklik tushunchalarini ifodalaydi.

Turkiy tillarda umumiy qatlam. Rang simvolikasi turkiy tillar mushtarakligining ifodasi sifatida ham namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilidagi “oqsoqol” so‘zi (oq soqol, ya’ni hurmatli keksa) qozoq va qirg‘iz tillaridagi “aqsaqal” (“aksakal”) bilan mos keladi; qozoqcha “aq bata” birligi o‘zbekcha “oq fotiha” bilan ma’no jihatdan yaqin; turk tilidagi “akçe” (kumush tanga) so‘zi ham “ak” (oq) o‘zagiga borib taqaladi. Bunday mos kelishlar oq rangning ezgulik, hurmat va qadr bilan bog‘lanishi turkiy xalqlar uchun umumiy qatlam ekanini ko‘rsatadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Oq va qora ranglar ko‘pincha bir-biriga zid qo‘yilib, yaxshi-yomon, to‘g‘ri-noto‘g‘ri, pok-nopok munosabatlarini ifodalaydi. “Oqni qoradan ajratmoq”, “oq-qorani tanimoq” kabi birliklar bu zidlikka asoslangan [Rahmatullayev, 1978; 40-60]. Bu qarama-qarshilik rang konseptining baholovchi o‘qini tashkil qiladi va uning tilda eng barqaror qatlam bo‘lishining sabablaridan biri hisoblanadi.

Zamonaviy tilda o‘zgarishlar. Zamonaviy o‘zbek tilida rang simvolikasining ayrim jihatlari o‘zgarmoqda. Reklama, siyosat, moda va ijtimoiy tarmoqlar tilida yangi ramziy ma’nolar shakllanmoqda: “yashil iqtisodiyot”, “yashil energiya” kabi birikmalarda yashil rang ekologik ma’noga ega bo‘ldi; “qora ro‘yxat”, “oq ro‘yxat”, “kulrang zona” kabi iboralar esa boshqa tillardan o‘zlashgan yangi ramziy talqinlarni kiritdi. Bu jarayon rang konsepti evolyutsiyasining davom etayotganini va til birliklari madaniy ramzlarni muntazam yangilab turishini ko‘rsatadi.

Folklor va maqollarda rang. Xalq og‘zaki ijodida rang nomlari ramziy tasvir vositasi sifatida keng qo‘llanadi. Ertak va dostonlarda ranglar qahramonning fazilatini yoki voqea ruhini ifodalaydi, maqol va matallarda esa oq va qora, qizil va sariq kabi ranglar hayotiy hikmatni qisqa va obrazli shaklda yetkazadi. Bunday matnlarda rang nomlari ko‘pincha ikkinchi darajali bezak emas, balki ma’no markazini tashkil etadi: oq — halollik va pokizalikni, qora — nopoklik va tashvishni bildiradi. Shu bois maqollar tilida rang simvolikasining eng barqaror ko‘rinishlari saqlanadi [Rahmatullayev, 1978; 40-60].

Qiyosiy jihat. Turkiy tillarda rang simvolikasining umumiy qatlami borligi bilan birga, har bir tilda o‘ziga xos jihatlar ham kuzatiladi. Bu farqlar xalqlarning yashash muhiti, diniy-madaniy aloqalari va tarixiy taqdiri bilan bog‘liq. Masalan, ko‘chmanchi chorvadorlik madaniyatida ot va hayvon tuslari nomlari alohida o‘rin tutgan bo‘lsa, o‘troq dehqonchilik madaniyatida o‘simlik va tuproq bilan bog‘liq rang nomlari (ko‘kat, bo‘z yer) ustuvorlik kasb etgan. O‘zbek tili bu ikki qatlamni o‘zida jamlagani bilan ajralib turadi [Сравнительно-историческая грамматика, 2001; 310-318]. Bunday yondashuv rang konsepti evolyutsiyasini o‘rganishda til va madaniyatning o‘zaro ta’sirini yanada chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Pedagogik jihat

Rang simvolikasini bilish bolalarning til va madaniyatni uyg‘un o‘zlashtirishida muhim ahamiyatga ega. Boshlang‘ich ta’limda ona tili va o‘qish darslarida rang bildiruvchi so‘zlar, maqol va iboralar ustida ishlash o‘quvchilarning nutq madaniyatini oshiradi va milliy qadriyatlarga hurmatni shakllantiradi. Shu maqsadda “oq”, “qora”, “qizil” kabi so‘zlar ishtirokidagi frazeologizmlarni tasvirlar va o‘yin faoliyati bilan bog‘lab o‘rgatish samarali bo‘lishi mumkin [Mirtojiyev, 2010; 112-118].

Xulosa

Turkiy xalqlar dunyoqarashida rang simvolikasi mifologik, diniy va ijtimoiy qarashlarning uyg‘unligidan shakllangan va til birliklarida uzoq davr davomida saqlangan. Oq rang poklik va ezgulikni, qora rang g‘am va yovuzlik bilan birga oddiy xalqni, qizil rang hayot va go‘zallikni, sariq rang betoblik va ayriliqni, ko‘k rang osmon va yuksaklikni, yashil rang tabiat va jannatni ifodalaydi. Bu ramziy ma’nolar leksik birliklarda, frazeologizm va maqollarda hamda toponimlarda o‘z aksini topgan. Zamonaviy tilda esa ekologik, siyosiy va ijtimoiy ma’nolar hisobiga rang konsepti yangi qatlamlar bilan boyimoqda. Olingan natijalar lingvokulturologiya, leksikologiya va ona tili ta’limi metodikasi uchun amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirtojiyev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – 112-118-b.
2. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006. – 44-60-b.
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 40-60-b.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

4. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика. – Москва: Наука, 2001. – С. 310-318.
5. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Языки русской культуры, 1996. – С. 215-240.
6. Berlin B., Kay P. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. – Berkeley: University of California Press, 1969. – P. 1-45.
7. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – P. 80-85.
8. Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – P. 286-310.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.